

Хвойницька-Перейма Христина Михайлівна,

кандидат філософських наук

(Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5348-9338>

ПОГЛЯД НА ДОКТРИНУ ПРИРОДНОГО ПРАВА КРІЗЬ ТЕОЛОГІЧНУ ПРИЗМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті досліджено специфіку трактування феномену природного права у творах видатних мислителів середньовіччя. Розглянуто питання, пов'язане з формуванням основних системоутворюючих принципів християнського нормотворення. Продемонстровано проблеми тлумачення природно-правових принципів у працях богословів середніх віків. Проаналізовано, що основною заслугою християнського нормотворення є виділення природного права як критерію оцінки позитивних норм та створення ієрархічного порядку правової системи.

Ключові слова: природне право, позитивне право, розум, теологія, християнство, істина.

Постановка проблеми. Сучасна Україна після здобуття незалежності, особливо у складних умовах сьогодення, зазнає значних змін і трансформацій. Формування вільної демократичної держави, у якій домінуючим елементом є верховенство права, – це завжди складний і клопіткий процес, який тісно пов'язаний із переосмисленням суспільно-політичних інститутів, норм моралі та значення права в соціумі і приватному житті.

Верховенству права в державі передують формування й розвиток правової культури, значне підвищення правосвідомості суспільства. Саме ці елементи якнайповніше впливатимуть на гармонійне входження нашої держави до європейської спільноти. Досконале вивчення теорії природного права, яке визначає права людини як вроджену й невідчужувану константу, є необхідним для реалізації цих складних процесів. Також воно сприяє формуванню свободи, рівності, справедливості та зміцненню основ демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовій та філософській літературі питанню дослідження походження й становлення поняття природного права приділяли увагу П. Рабінович, А. Баумейстер, В. Нерсисянц, В. Литвинов, М. Патеї-Братасюк, М. Рогович, Д. Фейнберг, Д. Коулмен, Б. Бікс та інші науковці. Проте є значні прогалини у вивченні цієї теми.

Метою статті є розгляд та осмислення процесу формування й видозмінення поняття природного права, його розуміння мислителями середньовічної епохи. Для реалізації цього звернемося до концепцій природного права середньовічних мислителів та розкриття їхніх позицій крізь призму Божественної справедливості.

Виклад основного матеріалу. Середньовічна інтерпретація ідеї природного права базується на її християнському розумінні. Замість космічного загального морального закону, що визначав природне право всіх людей у розумінні стоїків, джерелом і принципом морального закону християнські мислителі вважали Божу премудрість і волю Божу. Природне право в такій концепції є відображенням Божої справедливості та Божо-

го провидіння. Природне право асоціюється з правом Божим, а встановлене людьми (позитивне) право є другорядним, менш важливим. Замість нього (позитивного) діє природне право як вища справедливість. Мислителі розмірковували лише про те, чи таке природне право цілком зливається з поняттям Божественного права, чи воно співпадає з ним. Не викликало сумнівів твердження про обов'язковість природного права та вищість його над будь-якими людськими законами.

В епоху середньовіччя концепція природного права набула вузькотеретичного характеру й теологічної спрямованості, що додало природно-правовим поглядам морально-філософського забарвлення та стало на заваді розвитку вчення про природне право у власне юридичному аспекті. Однак, незважаючи на це, не можна заперечувати правову спрямованість деяких богословсько-політичних учень того часу. Найхарактернішою рисою філософських шукань стала ідея про Бога, який абсолютно підноситься над природою, яка сама по собі не володіє жодними закономірностями та живе лише тією мірою, якою цього хоче Бог.

Природа та людина абсолютно й беззастережно залежать від Бога, який створив їх із нічого та може знову повернути їх у ніщо. Природним спонуканням людини є пізнання Божественної сутності через відправлення Божественного культу. Думка про природну закономірність природи та про її вплив на життя людини зводилася в загальних рисах до уявлення про причинність, згідно з якою все, що відбувається у природі, є безпосереднім результатом трансцендентної та нескінченної Божественної волі. У поняття закону природи вкладався сенс, узгоджений з усією системою релігійних ідей.

Отже, у середньовіччя ідея природного права мала теократичний характер, а його система базувалася на розробках римських юристів та істинах Святого Письма.

Ще в IV ст. Августин Блаженний, протиставивши Божий і земний світи у праці «Про град Божий», вважав, що земне життя необхідно освятити ідеями вищої Божої справедливості. Сама людина не здатна без Божої

допомоги встановити на землі правопорядок. Тут не йдеться про природний закон чи природне право як таке, а стверджується верховенство Божої волі і Божої справедливості, яка є єдиним істинним правом і єдиним законом.

Августин зазначив, що у світі є дві держави, а саме «град Божий» та «град земний», які прямо протилежні та значною мірою протистоять одна одній. Він писав: «Два гради створені двома родами любові: град земний – любов'ю до себе, доведеною до презирства до Бога, і град небесний – любов'ю до Бога, доведеною до презирства до себе. Перший вбачає славу свою в собі самому, останній – у Богові. Бо шукає перший слави серед людей, а найбільша слава для іншого є Бог, свідок совісті. Один у славі своїй підносить свою голову, другий же говорить своєму Богові: “Ти, Господи, <...> слава моя, і мою голову Ти підіймаєш” (Пс 3, 4). В одному випадку панує хіть, що керує і правителями, і народами його; в іншому служать одне одному по любові і великі правителі, і слухняні підлегли. Перший град в особі свого правителя звеличує власну силу; другий же говорить своєму Богові: “Возлюблю Тебе, Господи, фортецю мою” (Пс 17, 2). Навіть мудрі в першому граді, ведучи життя людське, досягали благ тіла чи душі або того й іншого разом; ті ж із них, хто змогли пізнати Бога, не прославляли Його як Бога та не дякували, але зникчемою своїми думками, і запаморочилось нетямуще їхнє серце, називаючи себе мудрими, збожеволіли та славу нетлінного Бога змінили на подобу образу тлінної людини, і птахів, і чотириногих, і гадів. Саме до шанування ідолів цього роду прийшли вони – і вожді, і ведені – та поклонялися і служили створінню більш, як Творцеві, який благословенний навіки, амінь (Рим 1, 21-25). В іншому ж граді вся людська мудрість – у благочесті, у шануванні істинних Богів, в очікуванні як нагороди не тільки суспільства святих, але й ангелів; щоб Бог був у всьому (1 Кор 15, 28)» [1, с. 228].

Августин Блаженний стверджував, що поза градом Божим, тобто церквою, не може бути істинної справедливості, справді спільних інтересів, зміцнюючим началом яких є любов до Бога. Церква «мандрує по землі, маючи мету на небі», церква «і тепер є царство земне», тільки в ній «право й загальна користь, щира справедливість, мир і спокій» [1, с. 692]. Град Божий обіймає не тільки Бога та людей, а й усе суще. Його земне втілення є результатом боротьби добра та зла. Початки того й іншого включені в усі існуючі державні утворення. Тому всі держави Августин ділив на два види: 1) організації насильства й розбою, початки яких були покладені братовбивцею Каїном, – уособлюють гріх, несправедливість, насильство, «суспільство нечестивих»; 2) християнські держави, влада яких заснована на турботі про підданих. У них державна влада, не здатна власними силами впоратися зі злом, сподівається на допомогу церкви в досягненні справжньої справедливості та благодаті. Церква не втілюється в конкретних державних формах, є над державою та направляє дії державних мужів, хоча формально держава Бога («Град Божий») і не збігається із церквою. Фактично саме церква, як безпосередній представник Бога на землі, виконує роль державного стрижня у вирішенні соціально-політичних проблем, є зримим прототипом державного устрою. Таким чином, уся система права, а отже, і правова культура, розглядається Августином у контексті протиставлення двох «градів» – Божого й земного. Тільки в Божому граді ми можемо говорити про правову культуру, оскільки все наявне позитивне (людське) право – це втілення в суспільному житті Божественного права.

Людина взагалі не здатна сама встановити правопорядок на землі. Можна зазначити, що, згідно з Августином, правопорядок на землі створив Бог після гріхопадіння перших людей, щоб уберегти наступні покоління від загибелі в безодні зла й незліченних гріхів. Отже, підставою правопорядку є страх Божий і дотримання Його заповідей. Бог, погрожуючи людині покаранням, тим самим допомагає їй утриматися на краю безодні зла, утриматися від вчинення протиправних діянь. Із цього постає, що якісний стан правового життя можливий лише в такій державі, яка є зліпком «граду Божого», де панує церква та де люди об'єднуються в суспільство на основі любові до Бога й водночас страху перед Ним. У такому суспільстві за посередництвом церкви встановлюються непорушні, небесні принципи Божественного права – початку абсолютної справедливості та благодаті. Критерієм правової культури суспільства слугує ступінь тотожності у правовій системі Божественного та людського права, ступінь виявлення в державних законах небесних принципів абсолютної справедливості і благодаті. Як бачимо, ця ідея не нова, Августина навряд чи можна вважати новатором в осмисленні феномену правової культури суспільства. Фактично про те саме говорив Цицерон, для якого критерієм правової культури суспільства був ступінь виявлення в чинному праві справедливого природного закону.

Принципова відмінність позиції Аврелія Августина від думок попередників – теоцентричність його вчення. «Отець церкви» зумів перекласти язичницьке розуміння правової культури на біблійну основу, підготувавши ґрунт для розвитку цієї проблеми в руслі християнського мислення.

У Візантійській імперії, де християнство стало панівною державною релігією вже в IV ст., за панування традиції римського права як основи кодифікованого й обов'язкового для всього населення діючого права все-таки проявився в галузі права вплив християнських ідей. Свідченням цього є Звід цивільного права, створений у часи правління Юстиніана (VI ст.). Цей звід, до створення якого були залучені найдосвідченіші юристи того часу на чолі з Трибоніаном, складався із чотирьох частин. Перша частина – Кодекс Юстиніана – містила осмислені згідно з вимогами епохи основні законодавчі принципи чинного римського права; друга (найбільша) – Дигести – це збірник правових норм, запозичених у римських юристів; третя – Інституції – це короткі настанови для візантійських юристів; четверта – Новели – це нові закони часів правління Юстиніана (515–565 рр.).

Прикметно, що вчені-укладачі Зводу цивільного права врахували зміни, які відбулися в реальному житті, особливо пов'язані з утвердженням християнства. Це позначилося, зокрема, на юридичному визнанні античної ідеї природного права, згідно з якою всі люди є рівними від природи, а отже, засноване на підкоренні людини людині рабство суперечить людській природі. Впливом цієї ідеї та ідеї християнської справедливості можна пояснити також включення у Звід цивільного права звичаєвого права етнічно розмаїтого населення імперії, реформи сімейного права, наголос на правовому статусі жінки. Наближеність до реальних життєвих потреб свого часу, юридична санкція приватної власності, регулювання торгових операцій, прав спадкоємства, сімейного права та інших інституцій, що були основним змістом Новел Юстиніана, засновані на визнанні насамперед природного права, і це зумовило популярність Зводу цивільного права не тільки в епоху середньовіччя, а й у пізніші часи [8, с. 34–35].

Християнську ідею рівності людей і Божої справедливості у праві детально опрацював Тома Аквінський (1226–1274 рр.). Учення про право й державу зосереджене в багатотомній праці «Сума теології», воно мало значний вплив на трактування природного права українськими мислителями, а також було популярним серед професорів Києво-Могилянської академії. Така популярність в Україні, як і в Європі загалом, зумовлена синтезом учення Арістотеля з християнсько-теологічними постулатами. Античний мислитель, як відомо, ставив природне право вище від встановленого людьми, воно всюди однакове та не залежить від визнання. Опору справедливого життя цей мислитель вбачав у закладеній у природі гармонії та систематично апелював до здорового глузду людини. Право є мірою закладеною у природі справедливості, а держава як форма природного спілкування людей є свідченням досконалості людини як природно-політичної істоти. Увівши поняття Бога як Творця й Деміурга, Тома Аквінський добре пристосував учення Арістотеля до вимог свого часу. Так, право у трактуванні Аквіната є вираженням дії Божої справедливості у встановленому Богом порядку людського співжиття. Людська воля може зробити правом лише те, що не суперечить Божій справедливості, а отже, природному праву. Свобода людини та її волі у трактуванні Томи Аквінського виявляється проявом розумності людини, мірилом пізнання нею вищої (Божественної) мети свого буття та діяння відповідно до необхідних, продиктованих цією метою правил.

На відміну від Августина Блаженного, який трактував свободу волі як прояв людської гріховності, свідчення «відпадиння» людини від Бога, звідки в нього негативна оцінка «града земного», Тома Аквінський вважав свободу волі людини здійсненням розумності, справедливості й добра в земному житті, дотриманням Божественного закону, звісно, з волі й «дозволу» Бога. З огляду на близьке до Арістотеля визначення закону як «відомої постанови розуму задля спільного блага», яку проголошують ті, хто турбується про суспільство, Тома Аквінський поділяє закони на чотири групи: вічний закон, природний закон, людський закон і Божественний закон. Цікаво, що він виділяє вічний, природний і Божественний закони як різні види. Вічний закон, на переконання Томи Аквінського, – це всезагальний закон світового порядку, що втілює Божественний розум як верховний спрямовуючий принцип, абсолютне правило, яке керує всезагальним зв'язком явищ у світобудові (включно з природними й суспільними процесами). Він є джерелом інших законів, а безпосереднім його проявом є природний закон, згідно з яким усе в сотвореній Богом природі прагне до узгодженої з природою кожного мети. Для людини, як особливої, обдарованої душою та розумом істоти, сенс природного закону полягає у прагненні до добра як кінцевої мети, усвідомленої розумом. Людськими законами, згідно з ученням Томи Аквінського, є лише ті, які узгоджені з природним законом (велінням фізичної і моральної людської природи) та які мають на меті спільне благо людей. Божественний закон Тома Аквінський вбачає в одкровенні (у Ста-

рому й Новому Заповіті), де людям прописані правила поведінки.

Крім законів, у вченні Томи Аквінського знаходимо трактування права, яке він вважає проявом справедливості у встановленому Богом порядку людського співжиття. Справедливість розглядається як етична чеснота, окреслена ще Платоном та Арістотелем, а згодом утверджена Ульпіаном як «незмінна й постійна воля надавати кожному своє» [5, с. 185]. У розумінні Томи Аквінського право як правдиве та справедливе явище – це певна дія, що відповідає іншій людині. У разі відповідності згідно з природою речей ідеться про природне право, а згідно з людськими установками – про право цивільне, позитивне. Людська воля може зробити правом лише те, що не суперечить природному праву.

Услід за римським юристом Ульпіаном Тома Аквінський трактує природне право як спільне для всіх живих істот (тварин і людей), а те, що стосується людини (природне право людини), мислитель вважає правом народів (*ius gentium*). Водночас Тома Аквінський поділяє божественне право на природне Божественне право, що постає безпосередньо з природного закону, і позитивне Божественне право (наприклад, дане Богом єврейському народу).

Отже, концепція природного права античних мислителів і римських юристів у трактуванні Томи Аквінського, як і інших мислителів середньовіччя, набула теологічного забарвлення. Бог, Божа воля є запорукою справедливості й упорядкованості розвитку природи та суспільства. Природний закон є проявом вічного, всезагального закону, що виражає Божественний розум. Трактування природного права у вченні Томи Аквінського наближене до юридичної практики, адже воно асоціюється зі справедливістю як моральною чеснотою, що вимагає кожному віддавати належне йому право.

Висновки. Середньовічне трактування природного права зумовлене християнством, воно є вираженням Божої Премудрості та справедливості як вищого морального припису. Це помітно у Зводі цивільного права часів Юстиніана (VI ст.), а також у творчості Томи Аквінського, де підкреслено правову рівність усіх людей на основі ідеї християнської рівності, поєднаної з трактуванням природного права як космічної справедливості, притаманним античній епосі.

Варто зазначити, що саме схоластична техніка XII ст., яка примиряла протиріччя та виводила загальні поняття з правил і казусів, дала змогу вперше побудувати *corpus juris* – «організм» юридичних норм, який, маючи свою внутрішню логіку, із часом змінюється. Історичність права пов'язана з поняттям його переваги над політичною владою. Співіснування та змагання всередині однієї спільноти різних юрисдикцій, тобто своєрідний плюралізм правових систем, і схоластичний метод як спосіб їх розрізнення та примирення зробили перевагу закону необхідною і можливою.

Перспективи подальших розвідок. Природне право є невичерпним джерелом та вагомим підґрунтям для подальших наукових досліджень і цікавих наукових дискусій.

Список використаних джерел

1. Августин А. О граде Божьем. Минск : Харвест, 2000. 1296 с.
2. Боргош Ю. Фома Аквинский / пер. с польск. М. Гуренко. Москва : Мысль, 1975. 183 с.
3. Жеребило І. Проблеми сенсу життя людини в українській середньовічній філософії : монографія. Львів, 2004. 223 с.
4. Коплстон Ф. Аквинат. Введение в философию великого средневекового мыслителя / пер. В. Гайденко. Долгопрудный : Вестком, 1999. 275 с.

5. Нерсесянц В. Право и закон (из истории правовых учений). Москва : Наука, 1983. 366 с.
6. Святой Августин. Сповідь / пер. з лат. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1999. 319 с.
7. Аквинский Ф. О правлении государей / пер. Н. Срединской. *Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI–XVII вв.)* : сборник статей. Ленинград : Наука, 1990. С. 217–245.
8. Удальцова З. Византийская культура / отв. ред. Е. Гутнова. Москва : Наука, 1988. 288 с.
9. Финнис Дж. Естественное право и естественные права. Москва ; Челябинск : ИРИСЭН ; ИД «Социум», 2016. 560 с.

References

1. Avgustin, A. (2000). *O grade Bozh'em [About the city of God]*. Minsk: Kharvest, 1296 p. [in Russian].
2. Borgosh, Yu. (1975). *Foma Akvinskiy [Thomas Aquinas]*, transl. from Polish M. Gurenko. Moscow: Mysl', 183 p. [in Russian].
3. Zherybylo, I. (2004). *Problemy sensu zhyttia liudyny v ukrainskii serednovichnii filosofii: monohrafiia [Problems of the meaning of human life in Ukrainian medieval philosophy: monograph]*. Lviv, 223 p. [in Ukrainian].
4. Koplston, F. (1999). *Akvinat. Vvedenie v filosofiyu velikogo srednevekovogo myslitelya [Aquinas. Introduction to the philosophy of the great medieval thinker]*, transl. V. Gaydenko. Dolgoprudnyy: Vestkom, 275 p. [in Russian].
5. Nersesyants, V. (1983). *Pravo i zakon (iz istorii pravovykh ucheniy) [Law and justice (from the history of legal doctrines)]*. Moscow: Nauka, 366 p. [in Russian].
6. Saint Augustine (1999). *Spovid [Confession]*, transl. from Latin Yu. Mushak. Kyiv: Osnovy, 319 p. [in Ukrainian].
7. Akvinskiy, F. (1990). *O pravlenii gosudarey [About the reign of sovereigns]*, transl. N. Sredinskaya. *Politicheskie struktury epokhi feodalizma v Zapadnoy Evrope (VI–XVII vv.): sbornik statey [Political structures of the epoch of feudalism in Western Europe (VI–XVII centuries): collection of articles]*. Leningrad: Nauka, pp. 217–245 [in Russian].
8. Udal'tsova, Z. (1988). *Vizantiyskaya kul'tura [Byzantine culture]* / ed. by E. Gutnova. Moscow: Nauka, 288 p. [in Russian].
9. Finnis, Dzh. (2016). *Estestvennoe pravo i estestvennye prava [Natural law and natural rights]*. Moscow; Chelyabinsk: IRISEN; ID "Sotsium", 560 p. [in Russian].

Khvoynytska-Pereima Khrystyna,

PhD in Philosophy

(Lviv Polytechnic National University, Lviv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5348-9338>

A LOOK AT THE DOCTRINE OF NATURAL LAW THROUGH THE THEOLOGICAL PRISM OF THE MIDDLE AGES

The specifics of the interpretation of the phenomenon of natural law in the works of outstanding thinkers of the Middle Ages were studied, and the medieval interpretation of natural law was determined by Christianity, as an expression of God's Wisdom and justice as a higher moral precept. Considered related to the formation of the main strategic principles of the Christian norm. The problems of interpreting the principles of natural law in the works of theologians of the Middle Ages are demonstrated. It is analyzed that the main merit of Christian law-making is the selection of natural law as a criterion of positive norms, the creation of a hierarchical order of the legal system, and natural law is a manifestation of the eternal, universal law that expresses the Divine mind. The article examines the issue related to the form of the main principles of Christian law-making. Attention is drawn to the special attitude of Christians to the Bible as the primary source of normativity and the development of a special method of legal analysis and synthesis, with the help of which the medieval law professor formulated the basic principles of law. It was noted that the most characteristic feature of philosophical searches became the idea of God, who absolutely rises above nature, which in itself does not possess any laws and lives only to the extent that God wants it. It is also shown that in the Middle Ages the idea of natural law had a theocratic character, and its system was based on the developments of Roman lawyers and the truths of the Holy Scriptures. The article is devoted to the problems of interpreting the principles of natural law in the works of theologians of the Middle Ages. In the Middle Ages, the concept of natural law acquired mainly a narrow theoretical and theological orientation, which supplemented natural law views with a moral and philosophical color. However, gradually consideration of natural law as a manifestation of divine will is replaced by an analysis of the legal nature of natural law and its comparison with positive law.

Key words: natural law, positive law, reason, theology, Christianity, ideal.

Надійшла до редколегії 25.08.2022